

NAJSTARSZE ŚLADY OSADNICTWA SŁOWIAŃSKIEGO W DORZECZU RZEKI KŁODNICY NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Radosław Zdaniewicz

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych UŁ

e-mail: radoslaw.zdaniewicz@edu.uni.lodz.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5816-1075>

Abstract

The oldest traces of Slavic settlement in the Kłodnica basin certainly date back to the older phases of the early Middle Ages (8th-10th centuries). These include undetermined settlement points, remains of open and naturally defensive settlements, and a stronghold. Early Slavic settlements were concentrated here, similarly to the neighbouring areas, mainly on the floodplain terraces of river valleys, in the case of the Kłodnica river and its smaller and larger tributaries, including Drama river. Without a doubt, the streams were an important source of drinking water for the population. In addition to life needs, its availability also often played a key role in the economy, and sometimes, as in the case of larger water rivers, even the basis of existence. However, the state of current research on the oldest settlement of Slavs in the Kłodnica basin has never been the subject of a separate scientific work. In recent years, newer geophysical methods have been used to more precisely identify some sites. An analysis was also carried out of previously unpublished materials, discovered during the so-called millennium research, and some artefacts were subjected to specialist expertise. The material collected for analysis is not very extensive, but an attempt to comprehensively summarize the results of older and newer research works and their scientific commentary, in the author's opinion, will constitute an important starting element for further research on the issue of Slavic settlement in this part of Silesia.

Keywords: Upper Silesia, Slavs, early Middle Ages, slavic settlement, Gliwice

Wstęp i założenia badawcze

Najstarsze materialne ślady pobytu Słowian w dorzeczu Kłodnicy odnieść należy z pewnością do starszych faz wczesnego średniowiecza (VIII-X w.). Są to zarówno nieokreślone punkty osadnicze, jak i pozostałości osad otwartych i naturalnie obronnych, a także grodzisko (ryc. 1). Osadnictwo wczesnosłowiańskie koncentrowało się tutaj, podobnie jak na terenach

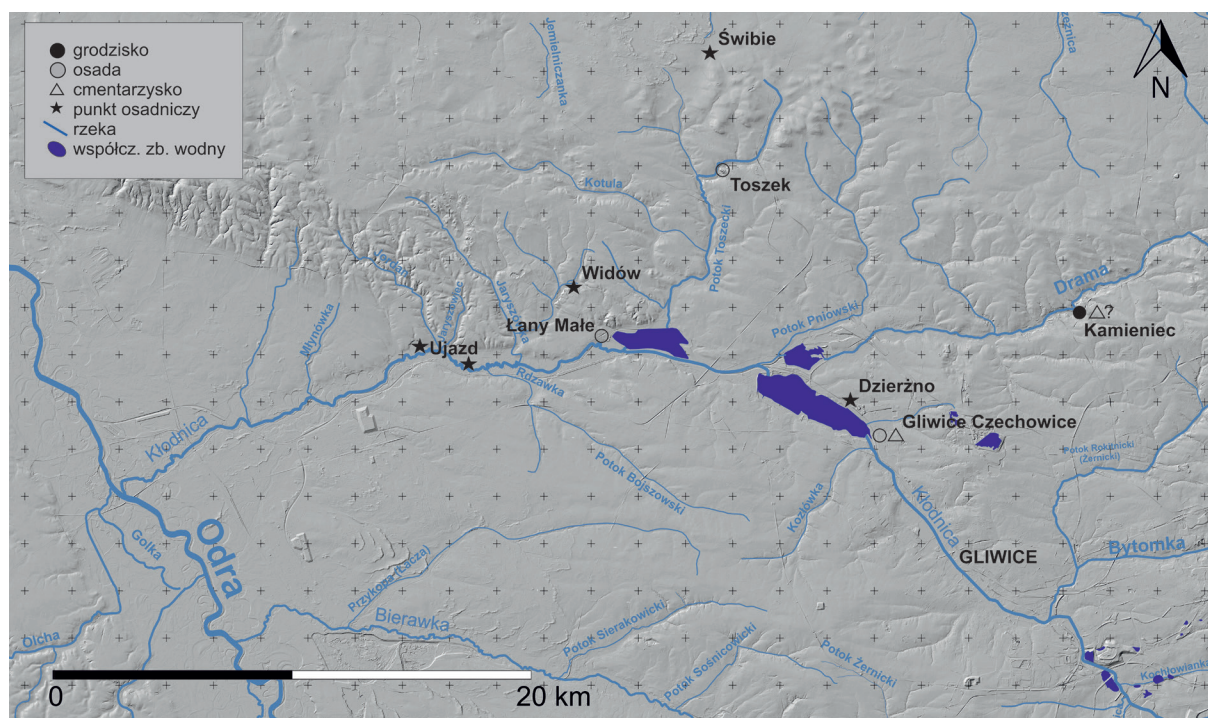
ościennych, głównie na terasach nadzalewowych dolin rzecznych, a więc w badanym przypadku rzeki Kłodnicy oraz jej mniejszych i większych dopływów, m.in. Dramy (Parczewski 1991, 95). Bez wątpienia cieką stanowiły dla ludności ważne źródło wody użytkowej. Obok potrzeb życiowych jej dostępność odgrywała również często kluczową rolę w gospodarce, a niekiedy, jak w przypadku większych rzek, nawet podstawę

egzystencji. Należy jednak pamiętać, że transformacje związane z rozwojem od XIX w. przemysłu górnośląskiego, polegające m.in. regulacji i prostowaniu koryt, a w przypadku mniejszych cieków nawet ich kanalizacja, w dużym stopniu przekształciły wygląd pierwotnej siatki hydrologicznej, w tym szczególnie bieg samej Kłodnicy (Mazurek 2015, 11–19; Dulias 2018, 108–109). Być może po części efektem tych przekształceń jest fakt, że większość śladów osadniczych, nie tylko związanych z osadnictwem wczesnosłowiańskim, zlokalizowano w dorzeczu jej środkowego i zachodniego biegu, poza silnie zurbanizowanymi terenami Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego.

Na Górnym Śląsku hydrografia, obok warunków geologicznych, szaty roślinnej czy ukształtowania terenu, była ważnym czynnikiem wpływającym także na jakość gleb. Gleby na omawianym terenie wytworzone zostały przede wszystkim na bazie czwartorzędowych piasków, glin i lessów (Dulias 2018, 111–116). Są to gleby brunatne i płowe, rzadziej bielcowe i rdzawe. W dolinach rzecznych występują również mady, zwykle żyzniejsze i zawierające dzięki kumulacji osadów

rzecznych więcej próchnicy (Dulias 2018, 115). Zapewne walor ten miał znaczenie dla rozwoju osadnictwa w bliskości doliny Kłodnicy i innych rzek regionu nie tylko we wczesnym średniowieczu (Abłamowicz, Śnieszko 2001, 35–83).

Stan dotychczasowych badań nad najstarszym osadnictwem Słowian w dorzeczu Kłodnicy nie był jednak nigdy tematem oddzielnej pracy naukowej. W ostatnich latach, w celu dokładniejszego rozpoznania niektórych stanowisk, wykorzystano nowsze metody geofizyczne. Przeprowadzono również analizę dotychczas niepublikowanych szerzej materiałów zabytkowych, odkrytych w trakcie tzw. badań milenialnych, a niektóre zabytki poddano ekspertyzom specjalistycznym. Materiał zebrany do analizy nie jest wprawdzie bardzo obszerny, jednak próba całościowego podsumowania wyników starszych i nowszych prac badawczych oraz ich naukowego komentarza w opinii autora będzie stanowiła ważny element wyjściowy dla dalszych badań nad problematyką osadnictwa słowiańskiego w tej części Śląska.

Ryc. 1. Mapa LiDAR z zaznaczonymi stanowiskami wczesnośredniowiecznymi z okolic Gliwic, wyk. R. Zdaniewicz na podstawie podkładu mapowego, źródło: www.geoportal.pl, dostęp z dnia 12.11.2023

Do lat 80-tych i 90-tych XX w. rejon Gliwic i okolic był jednak bardzo słabo rozpoznany pod względem najstarszego osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Przed I wojną światową nie prowadzono tu bowiem żadnych regularnych prac badawczych związanych z osadnictwem słowiańskim, co było wynikiem zarówno uwarunkowań politycznych, jak też brakiem odpowiedniej kadry naukowej zainteresowanej powyższym tematem badawczym. Wiele zabytków określanych jako *wykopaliska* trafiało od 1905 r. do utworzonego wówczas w Gliwicach *Oberschlesisches Museum in Gleiwitz* (Dubiel 1961, 7). Zabytki archeologiczne nie były jednak początkowo opracowywane i opisywane. Sytuacja zmieniła się nieco w latach 20-tych i 30-tych XX w., kiedy to ich opracowaniem zajął się miejscowy nauczyciel Anatol Skalnik¹. Mimo braku kierunkowego wykształcenia podejmował on również wiele wycieczek naukowych i interwencji archeologicznych w Gliwicach i okolicach, co znalazło odbicie w licznych jego artykułach, które ukazały się na łamach czasopism wydawanych w latach 30-tych XX w. na Śląsku, m.in. w *Oberschlesischer Wanderer* czy też *Alt Schlesien*. Skalnik współpracował także z Urzędem Konserwatora Zabytków, tj. *Oberschlesische Provinzialdenkmalflege für kulturgeschichtliche Bodenalteitümer* (od 1934 r. *Landesamt für Vorgeschichte*) w Raciborzu, a także utworzonym w 1931 r. Górnośląskim Muzeum Krajowym, *Oberschlesisches Landesmuseum* (Tomczak 2013, 251). Jego rola w tworzeniu podstaw do rozwoju badań, również tych dotyczących wczesnego średniowiecza w okolicach Gliwic, jest znacząca.

Dopiero jednak w okresie powojennym, a właściwie w ostatnim dziesięcioleciu XX w., przeprowadzono tu pierwsze regularne badania archeologiczne pod kątem osadnictwa wczesnosłowiańskiego. Ich wyniki przedstawione zostaną w dalszej części niniejszego artykułu.

Warto tu zacząć od omówienia jednego zabytku, odkrytego jeszcze przez II wojnę światową, którego chronologia od dziesięcioleci była kwestią problematyczną.

Naczynie z Gliwic-Szobiszowic

W 1936 r. Anatol Skalnik przekazał do zbiorów *Museum in Gleiwitz* fragmentarycznie zachowany garnek gliniany odkryty w pobliżu koryta rzeki Kłodnicy, na terenie dzisiejszej dzielnicy Gliwic – Szobiszowic (Tomczak 2013, 251)². Naczynie to określone zostało wówczas jako *germanisch, 4-5. Jahrhundert*³. W inwentarzach powojennych Muzeum w Gliwicach naczynie to opisane zostało jednak jako: *naczynie wczesnosłowiańskiej kultury praskiej, VI w.*⁴. Wpis ten sprawił, że zabytek ten przez wiele lat powojennych uważany był jako najstarszy ślad osadnictwa słowiańskiego w okolicach Gliwic. Datowanie i przynależność kulturowa tego zabytku budzi do dziś wiele kontrowersji, dlatego też wydaje się konieczna jego ponowna analiza stylistyczno-chronologiczna.

Naczynie z Gliwic-Szobiszowic to obecnie zrekonstruowany z fragmentów i uzupełniony gipsem nieco niesymetryczny garnek o największej wydętości brzośca położonej w górnej partii naczynia. Wykonano go techniką ugniatania z gliny domieszką mieszaniny piasku, gruboziarnistego tłuczni i szamotu. Masa garncarska jest słabo wymieszana, co widoczne jest na powierzchni naczynia (nierównomiernie rozłożona domieszka oraz faktura naczynia, miejscowo od gładkiej po szorstką). Powierzchnia wewnętrzna jest nierówna, ze śladami ugniatania, bez śladów obtaczania. Powierzchnia zewnętrzna w górnej partii naczynia jest

¹ A. Skalnik był autorem pierwszej niepublikowanej pracy dotyczącej archeologii okolic Gliwic, której rękopis znajduje się obecnie w archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach pt. *Kulturelle Entwicklung des Kreises Tost-Gleiwitz von der Urzeit an*, Gleiwitz 1929.

² A. Skalnik zgłosił to odkrycie listownie do *Landesamt für Vorgeschichte* w Raciborzu. W archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach zachował się maszynopis tegoż listu: *Abschrift aus den Fundakten Skalnik*, Gleiwitz, 24.05.1936. Naczynie to wpisane zostało do inwentarza *Oberschlesisches Museum in Gleiwitz* pod numerem 22817.

³ Korespondencja dr. G. Raschke z dn. 12.07.1936 do *Landesamt für Vorgeschichte* oraz *Oberschlesisches Landesmuseum*, maszynopis: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach.

⁴ Księga inwentarzowa Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach, nr inw. MGI/A/536.

wygładzona, w dolnej części widoczne są liczne bruzdy po pionowym wygładzaniu (gładzikiem? fragmentem tkaniny?). Garnek posiada płaskie dno, bez wyraźnych śladów po podkładce. Naczynie ma barwę niejednorodną – miejscami brunatną, cegląstą po kremową. Plamistość i okopcenie powierzchni świadczą o wypale w prymitywnych warunkach. Należy jednak zaznaczyć, iż jakość wypału jest względnie dobra, tzn. ścianki są relatywnie twarde i nie są podatne na wycieranie. Naczynie nie jest duże. Obecna wysokość to około 14,3 cm, średnica wylewu około 12,5 cm, a średnica dna około 6,2-6,5 cm; brzeg prosty, delikatnie odchylony na zewnątrz.

Opisywane naczynie gliniane z pewnością posiada wiele cech technologicznych naczyń związanych z tzw. kulturą praską, ale także z naczyniami kultury przeworskiej występującymi w okresie późnorzymskim (ryc. 2). Są to : forma garnka, sposób ukształtowania części brzegowej, rodzaj domieszki, sposób wykończenia powierzchni ścianek czy nawet cechy metryczne (por. m.in. Hilczerówna 1963, 328; Godłowski 2000, 103–104). Garnek z Szobiszowic z powodzeniem zakwalifikować bowiem można do ręcznie lepionych naczyń górnośląskich z IV/V w. obejmujących garnki z zaokrąglonym załomem i odgiętym na zewnątrz brzegiem (por. Godłowski 1977, 136–137). Naczynia tego typu wystąpiły licznie na wielu górnośląskich stanowiskach osadowych i cmentarzyskach datowanych na ostatnie fazy okresu późnorzymskiego, m.in. w Opolu-Zakrzowie, Turawie, pow. opolski czy Dobrodzień, pow. oleski (Godłowski 1977, 137). Z drugiej strony forma garnka zbliżona jest wyraźnie do naczyń wczesnosłowiańskich typu 3, odmiany a, z brzegiem w typie C.d (por. Parczewski 1988, 39, 55, ryc. 5, 12). Naczynia z tak uformowaną partią brzegową mogą towarzyszyć naczyniom z młodszego horyzontu ceramiki wczesnosłowiańskiej i bez odpowiedniego kontekstu archeologicznego trudno je w jakikolwiek sposób wiązać z kulturą praską (Parczewski 1988, 61). Warto w tym miejscu poruszyć inną kwestię. Najstarsze na-

czynia słowiańskie (datowane na VI w.), pochodzące z tego terenu odkryte w obrębie zniszczonego cmentarzyska popielnicowego w Siemoni, pow. będziński, oprócz różnic w morfologii i tektonice naczyń różnią się od naczynia gliwickiego przede wszystkim jakością wypału (Parczewski 1988, 186; Ablamowicz 1997, 105–113). Wyraża się ona przede wszystkim w niskiej twardości ścianek i wynikającej z tego odporności np. na wycieranie⁵. W odczuciu autora jest to zupełnie inna jakościowo ceramika naczyniowa⁶. Na tej podstawie należałoby raczej wykluczyć możliwość związku omawianego naczynia z tzw. kulturą praską. Naczynie łączyć można najpewniej ze wspomnianym nurtem ręcznie lepionej ceramiki ludności kultury przeworskiej z IV-V w., na co wskazują przede wszystkim dosyć liczne górnośląskie materiały osadowe z tego okresu.

Powojenne badania archeologiczne i znaleziska

Pierwsze większe prace badawcze na stanowiskach związanych z wczesnym średniowieczem w tym rejonie przypadły dopiero na okres powojenny, jak wspomniano we wstępie głównie lata 80-te i 90-te XX w.

Najbardziej znanym stanowiskiem wczesnosłowiańskim w dorzeczu Kłodnicy jest położone na wysokiej terasie zalewowej rzeki Dramy grodzisko w Kamieńcu, pow. tarnogórski⁷. Drobne fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych odkrywano na powierzchni stanowiska już w latach 30-tych XX w. Badania wykopaliskowe przeprowadzono tu jednak dopiero w okresie powojennym. Osiem sezonów badawczych w latach 1957-1988 pozwoliło na rozpoznanie w tym miejscu reliktyw osady ludności kultury łużyckiej (VIII – poło-

⁵ Serdecznie dziękuję p. dr. D. Abramowiczowi za pomoc i cenne wskazówki.

⁶ Serdecznie dziękuję p. mgr Beacie Badurze z Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu za udostępnienie do badań porównawczych popielnicy odkrytej w Siemoni, pow. będziński.

⁷ Grodzisko zlokalizowane jest w południowo-wschodniej części wsi. Arkusz AZP 95-45, nr na obszarze 24, za: Archiwum WUOZ w Katowicach.

Ryc. 2. Naczynie z Gliwic-Szobiszowic, rys./fot. R. Zdaniewicz (zbiory Muzeum w Gliwicach)

wa V w. p.n.e.), na które nawarstwiły się relikty osadnictwa wczesnośredniowiecznego (VII – 1. połowa IX w.) (Szydlowski 1964, 50–55; Abłamowicz 1990, 234–240; Abłamowicz 1991, 207–218; Michnik, Zdaniewicz 2014, 63–66). Na przełomie VII/VIII w. powstała tu pierwsza osada słowiańska, o walorach naturalnie obronnych. W 1. połowie VIII w. ufortyfikowano ją fosą i wałem o konstrukcji drewniano-ziemnej licowanym kamieniami, który osłaniał dostęp do osady od niechronionej wcześniej strony południowo-wschodniej. Szerokość wału u podstawy wynosiła około 7,6 m, a szerokość fosy dochodziła do 9 m, przy głębokości 2,8 m (Abłamowicz 1991, 209). Niemal całkowity przebieg wału i fosy odcinającej teren grodziska został zlokalizowany w trakcie badań nieinwazyjnych (Przybyła 2013)⁸. Podczas badań archeologicznych w części przywałowej grodziska natrafiono na ślady jam odpadkowych, paleniska oraz słupów stanowiących pierwotnie elementy konstrukcyjne zabudowy drewnianej (ryc. 3). Badania geofizyczne przeprowadzone w 2015 r. ujawniły kolejne, zapewne spalane

obiekty o charakterze mieszkalno-gospodarczym w części centralnej oraz północnej grodziska (ryc. 3).

Duża liczba ułamków ceramiki wczesnośredniowiecznej zalegającej powierzchniowo w miejscu występowania anomalii wskazuje na ich związek z osadnictwem słowiańskim, a nie starszym związanym z ludnością kultury łużyckiej⁹. W wypełniskach obiektów odkrytych w trakcie badań archeologicznych odkryto bogaty zestaw ceramiki naczyniowej (ryc. 4), zawierający zarówno naczynia lepiące ręcznie, jak też przy użyciu koła, pozostałości narzędzi i przedmiotów codziennego użytku, m.in. nożyków i kabłąków wiader oraz uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, jak grot strzały (Abłamowicz 1991, 209). Wśród naczyń dominowały ułamki bezuchych garnków, talerzy czy też prażnic. Wyjątkowym znaleziskiem jest faszka gliniana, którą łączyć należy być może z garncarstwem Państwa Wielkomorawskiego (por. Jaworski 2013, 183). Z wpływami południowymi związany jest rów-

⁸ Badania nieinwazyjne przeprowadzono z funduszy Oddziału Górnośląskiego Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich w 2015 r.

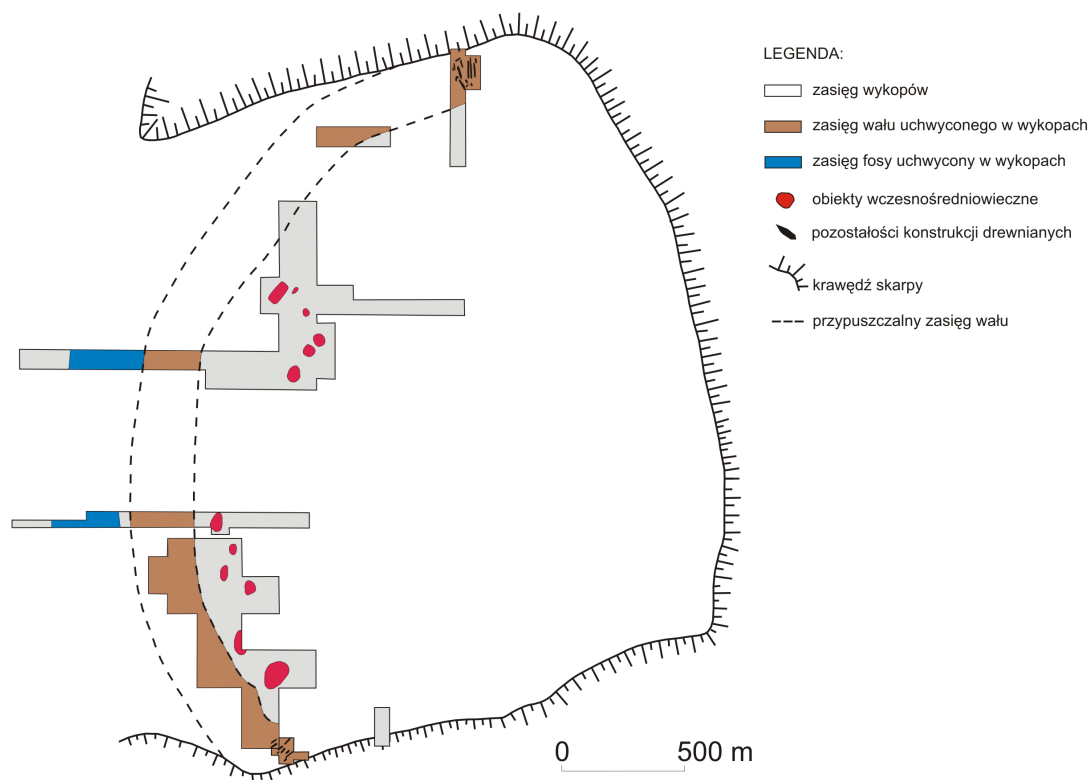
⁹ Obserwacja własna autora po powierzchniowej prospekcji terenowej w 2016 r. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż teren grodziska stanowi obecnie teren uprawowy i jest silnie niszczone głęboką orką i przez procesy erozyjne związane z nachyleniem terenu w kierunku doliny rzeki Dramy.

niez odkryty w Kamieńcu fragment ostrogi z uchwyta-
mi haczykowato zagiętymi do wnętrza, datowany na 1.
połowę IX w. (Abłamowicz 1991, 214, ryc. 4d; Jawor-
ski 2013, 183). Zabytki tego typu odkrywane są rów-
nież na innych grodziskach plemiennych na Górnym
Śląsku i świadczą o kontaktach miejscowych plemion
z innymi prowincjami kultury słowiańskiej (Foltyn
1998, 100–103, tabl. X.9; Jaworski 165–189). Gród
w Kamieńcu został spalony i opuszczony nagle w IX
w., co wiąże się obecnie z niepokojami politycznymi,
które w tym okresie dotknęły Śląsk. Kończąc temat
grodziska w Kamieńcu, wspomnieć należy, iż bada-
niami geofizycznymi objęto również teren na połū-
dnie od wału, na rozległym przedpolu grodu (ryc. 3).
Stwierdzono tu lokalne anomalie, które wiązać można
z istnieniem reliktyw zabudowy (?), jak też pojedyn-
czy obiekt o regularnym zarysie otoczony rowem po
wybieraniu ziemi (ryc. 5). Obiekt ten zdaniem autora
badań geofizycznych wiązać można być może z istnie-
niem w tym miejscu kurhanu¹⁰. Anomalia ta wymaga
z pewnością w przyszłości weryfikacji metodami wy-
kopaliskowymi, bowiem należy zakładać, że gród po-
siadał swoją nekropolię.

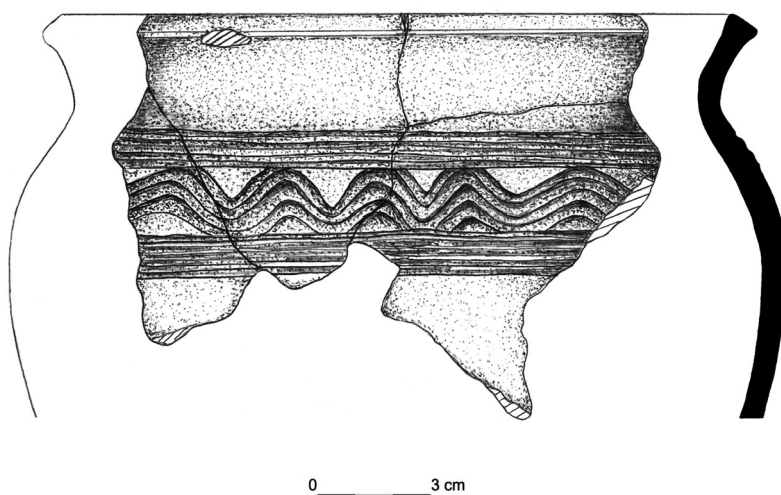
Osada słowiańska o walorach naturalnie obron-
nych funkcjonowała z pewnością również w obrębie
wzgórza zamkowego w Toszku. Badania archeolo-
giczne prowadzono tu kilkakrotnie, przede wszystkim
podczas mniejszych i większych remontów murowa-
nego zamku (Kaźmierczyk 1959, 215–229; Stankie-
wicz-Węgrzykowska 1964; Galasińska-Hrebenda 1965,
1966, 12–15). Odkryty materiał zabytkowy związa-
ny jest w głównej mierze z funkcjonowaniem w tym
miejscu grodu kasztelańskiego w XII–XIV w., a na-
stępnie rezydencji książęcej i ziemiańskiej (Michnik,
Zdaniewicz 2014, 83–85). Wśród materiałów pocho-
dzących z leżących niżej poziomów osadniczych, ale
również wśród tych, które łączyć można z istnieniem
kasztelanii, wydzielono kilkadziesiąt fragmentów na-

czyn ceramicznych o starszej metryce – wykonanych
w technologii wczesnosłowiańskiej (Zdaniewicz 2011,
569–580). Sposób ukształtowania partii brzegowych,
ślady obtaczania sięgające jedynie górnych partii we-
wnętrzných ścianek oraz ornamentyka oparta na wą-
tkach wykonanych narzędziem jedno i wielozębny
(grzebykiem) to cechy, które w wielu przypadkach na-
wiązują do tych obserwowanych m.in. na naczyniach
odkrytych w obiektach w obrębie osady otwartej i gro-
dziska w Kamieńcu czy Lubomii, ale także do innych
stanowisk na obszarze Płaskowyżu Głubczyckiego
sprzed połowy X w. (Szydłowski 1970, 181–182, ryc.
6, 7; Szydłowski 1974, 209, ryc. 3; Parczewski 1982,
54–65; Abłamowicz 1991, 212–213, ryc. 2, 3). Brak
zachowanej dokumentacji rysunkowej z badań z lat
50-tych i 60-tych (ograniczonej w rzeczywistości jedy-
nie do opisów nawarstwień) oraz wymieszanie (prze-
de wszystkim związane z wynikiem procesów kulturo-
wych, niwelacji i przemieszania warstw na stanowisku)
z materiałami młodszymi sprawia, iż korzystając jedy-
nie z materiałów zabytkowych niezwykle określić do-
kładne datowanie tych materiałów. Utrzymywanie się
cech archaicznych w starszej ceramice wczesnopolskiej
X–XI w. widoczne jest bowiem chociażby w przypadku
ceramiki wrocławskiej (Rzeźnik 1995, 111–118; Pan-
kiewicz 2015, 207–213). W trakcie badań na wzgórzu
zamkowym w Toszku nie natrafiono jednak na pozo-
stałości żadnych budynków czy też innych konstruk-
cji, które wiązać by można bezpośrednio ze starszym
osadnictwem słowiańskim. Odkryte fragmenty prze-
palonego drewna łączono raczej z istnieniem grodu
kasztelańskiego (Galasińska-Hrebenda 1966, 12–15).
Trudno więc określić, czy osada naturalnie obronna ze
względu na położenie była zabezpieczona dodatkowy-
mi umocnieniami. Oprócz ceramiki naczyniowej z ba-
dań w 1957 r. pochodzi częściowo zachowany nożyk
żelazny oraz igła z poroża.

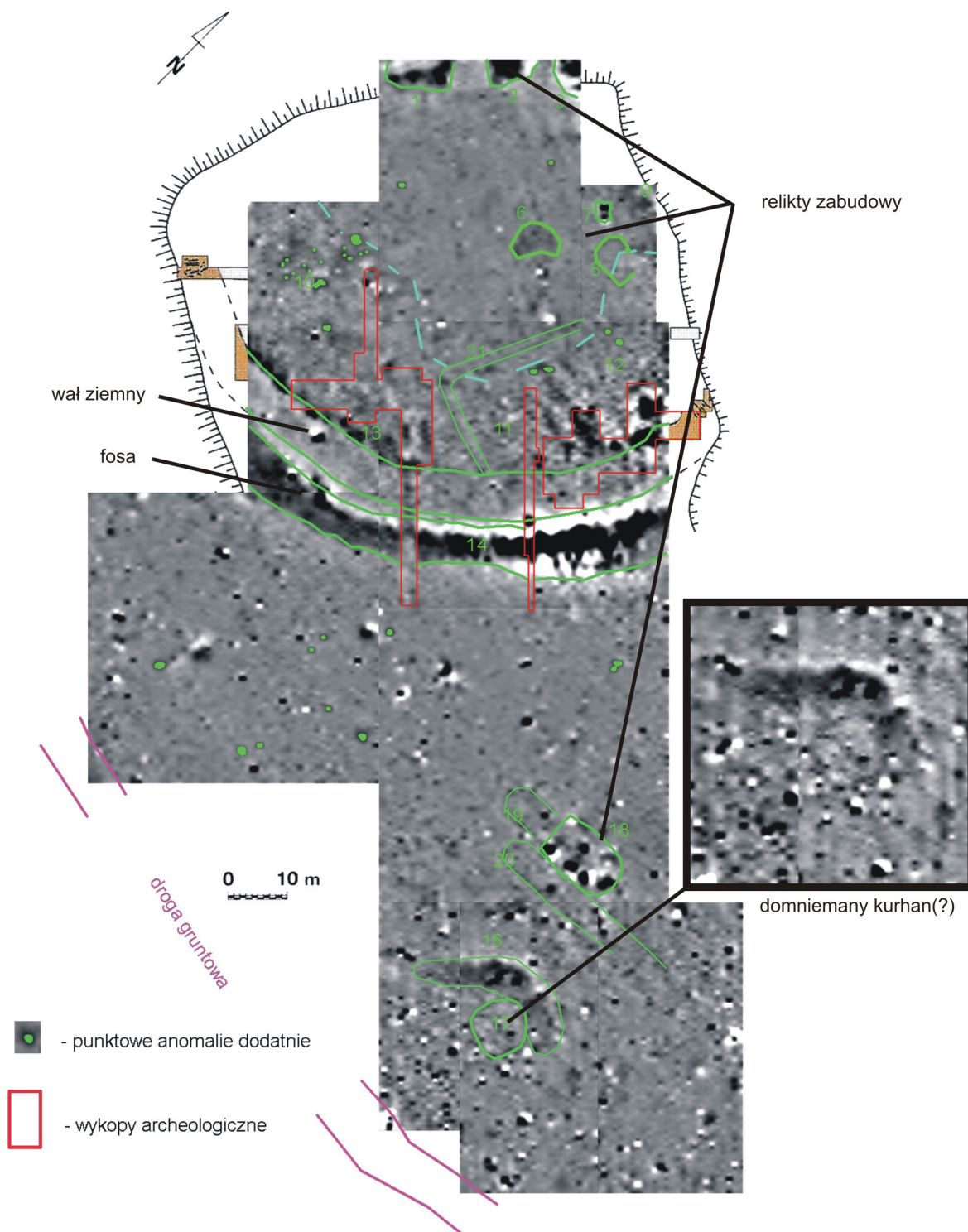
¹⁰ W trakcie prospekcji powierzchniowej w 2016 roku nie na-
trafiono w miejscu anomalii na żaden materiał zabytkowy.

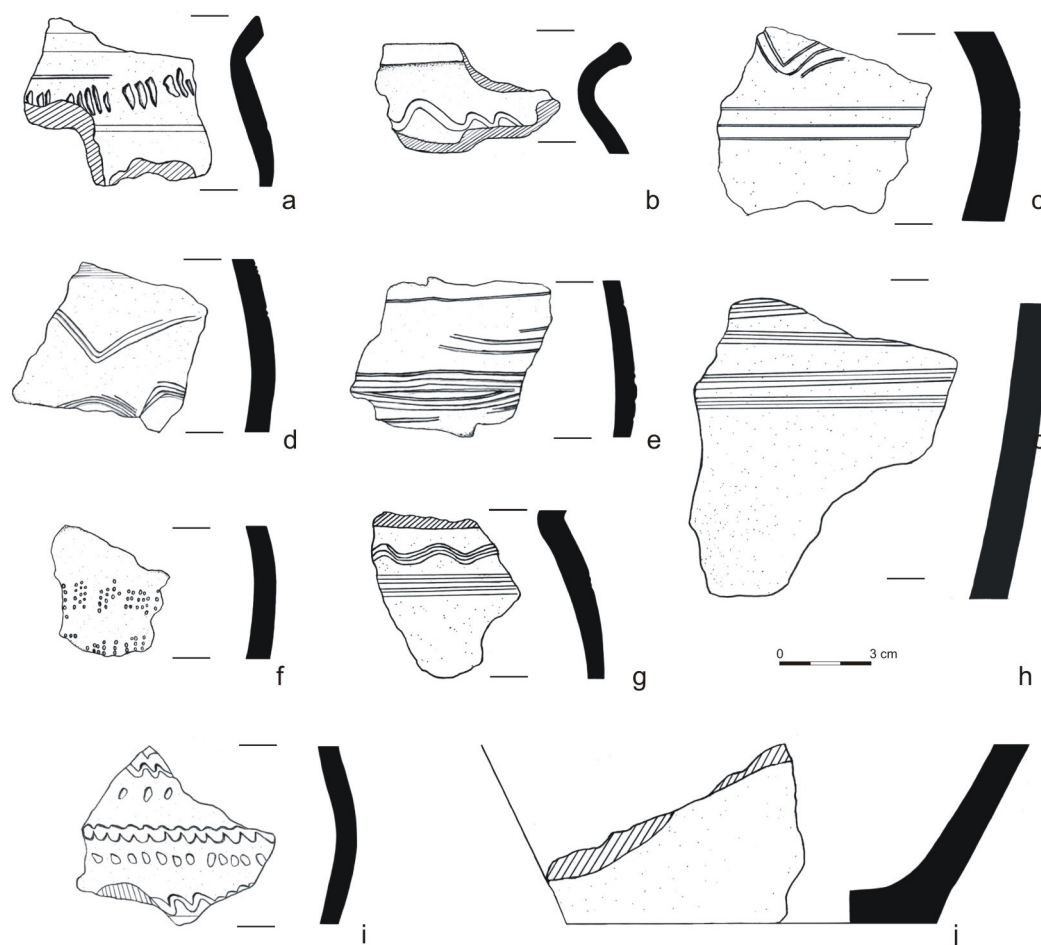
Ryc. 3. Grodzisko w Kamieńcu. Plan sytuacyjny z naniesionymi wykopami sondażowymi oraz obiektami archeologicznymi, wyk. R. Zdaniewicz, wg Ablałowicz 1991, rys. 1

Ryc. 4. Grodzisko w Kamieńcu. Naczynie wczesnośredniowieczne z jamy nr 2 z badań w 1964 r., rys. R. Zdaniewicz [zbiory Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu]

Ryc. 5. Grodzisko w Kamieńcu. Plan z naniesionymi anomaliami uchwycionymi w trakcie badań magnetometrem, wyk. M. Przybyła; źródło: archiwum Oddział Górnośląski SNAP;

Ryc. 6. Toszek. Fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych z badań w latach 1964-65, rys. R. Zdaniewicz [zbiory Muzeum w Gliwicach]

Być może w kontekście omówionych powyżej ułamków naczyń rozpatrywać należy przechowywany obecnie w zbiorach Muzeum w Gliwicach paciorek metalowy, który odkryto podczas bliżej nieokreślonych prac remontowych (?) na dziedzińcu zamku w Toszku (ryc. 7). Zabytek ten nie jest okazały – ma średnicę maksymalną około 0,8 cm, a jego wysokość wynosi około 1,5 cm. Wykonany jest z dwóch blaszanych półkul ze srebra. Ubytek na jednak ze ścianek ujawnił, iż we wnętrzu półkule połączone są pionowym trzpieniem. W górnej i dolnej partii paciorka widoczny są przypuszczalnie pozostałości mocowania, a od góry być może elementu wieńczącego. Powierzchnia zdobiona jest granulacją rozmieszczoną w nieregularnych grupach

o zróżnicowanym kształcie. Granulacja jest zdecydowanie lepiej czytelna na jednej półkuli, na co wpływ mogą mieć procesy podepozycyjne i ewentualne uszkodzenia mechaniczne i termiczne zabytku. W celu ustalenia jakości surowca, z którego wykonano paciorek, przeprowadzono analizę składu chemicznego wtrąceń metalicznych oraz obserwacji mikrostruktur składu chemicznego¹¹. Badania wykazały, iż paciorek wykonano

¹¹ Badania wykonano w Laboratorium Instytutu Materiałów Inżynierskich i Biomedycznych Politechniki Śląskiej w Gliwicach. Mikroanalizy składu chemicznego wtrąceń metalicznych oraz obserwacji mikrostruktur przeprowadzono za pomocą skaningowego mikroskopu elektronowego SEM Zeiss Supra 3,5 wyposażonego w mikroanalizator składu chemicznego EDS, TRIDENT XM4, EDAX. Do badań mikroskopowych użyto mikroskopu optycznego LM – Zeiss

z dobrej jakości srebra, ze stosunkowo niską ilością dodatków innych metali i zanieczyszczeń (ryc. 8). Srebrna powierzchnia zewnętrzna paciorka jest jednak w dużym stopniu utleniona. Analiza punktowa składu pojedynczych kulek granulacji pokrywającej powierzchnię zabytku wskazuje na zawartość srebra sięgającą nawet ponad 80%, co może sugerować, iż granulację wykonano, stosując lepszy jakościowo stop¹².

Ryc. 7. Toszek. Paciorek srebrny, fot. R. Zdaniewicz (Zbiory Muzeum w Gliwicach)

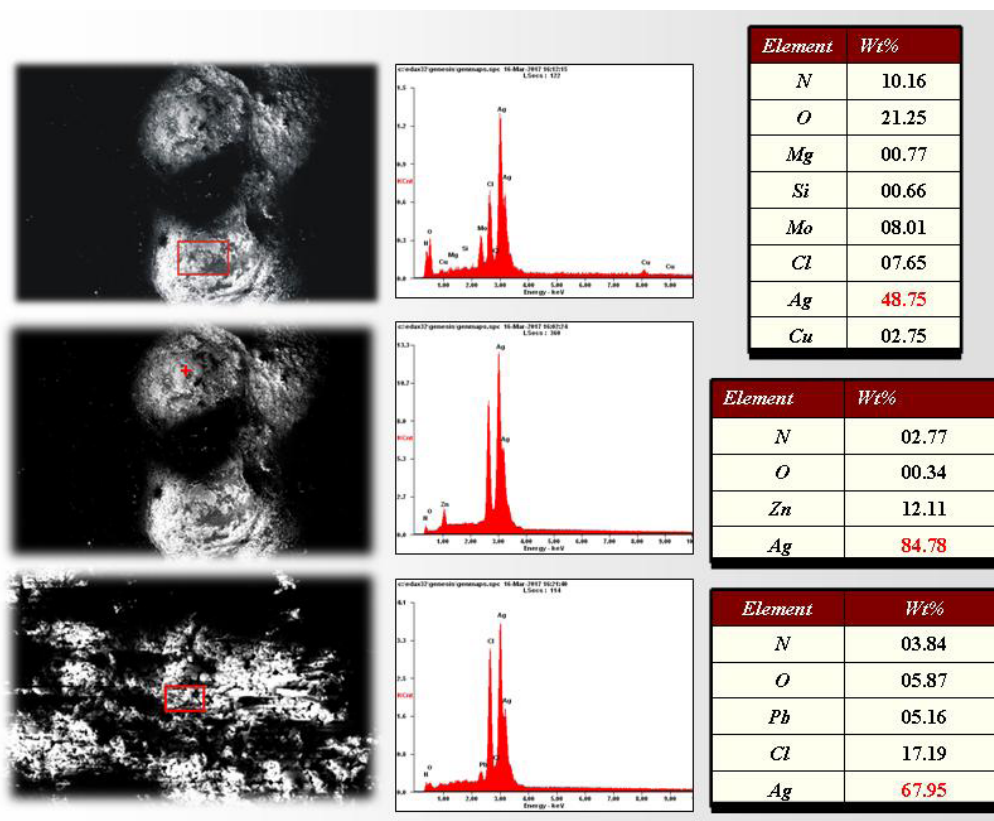
Najbardziej zbliżone paciorki pochodzą z zausznicy z czterema paciorkami typu Świątki wytwarzanych od około połowy X w. do końca XI w., a odkrywanych często na terenie Polski w tzw. skarbach siekańcowych (Kóčka-Krenz 1997, 70–72; 2013, 31–32; Butent-Stefaniak 2013, 42–43). W przypadku paciorków pochodzących z tego typu ozdób granulacja rozłożona jest zwykle w postaci wąskich pasm umieszczanych dookoła na powierzchni. Rozmieszczenie ziarniny na paciorku z Toszka jest bardziej geometryczne, co może być związane z występującymi powszechnie różnicami regionalnymi wśród zausznicy wyposażanych w nanizane paciorki zbudowane z dwóch półkul (Kóčka-Krenz 2013, 31). Zbliżony kształt, wymiary i rozmieszczenie granulatu posiadają m.in. niektóre paciorki odkryte

z X-XI w. odkrytego w Dzierżnicy, pow. średzki (Śląski, Tabaczyński 1959, tabl. V). Wielkościami omawiany paciorek odpowiada też paciorkom malinowatym z zausznicy znalezionych w małopolskich: Wiślicy, pow. loco i Zawadzie Lanckorońskiej, pow. tarnowski datowanych od 1. połowy X do 3-4. ćwierci X w. (Zoll-Adamikowa 1999, 103–105; Gliński 1999, 211–233).

Relikty otwartej osady wczesnosłowiańskiej odkryto w trakcie budowy autostrady A4 w podgliwickiej miejscowości Łany Małe (Abłamowicz et al. 1999; Foltyn et al. 2012, 15–128). Osada powstała na krawędzi doliny rzeki Kłodnicy. Odkryto tu pozostałości obiektów osadniczych oraz bardzo liczny materiał zabytkowy, na który składały się przede wszystkim ułamki naczyń, a także inne drobne przedmioty użytkowe (Foltyn et al. 2012, 83–87). Nieckowate obiekty, o rzucie zbliżonym do prostokąta, o długościach w przedziale od 3,7 do 4,34 m, szerokościach pomiędzy 1,5 a 2,7 m i głębokościach do około 0,4 m, z wypełniskiem przesyconym spalenizną, zapewne stanowiły relikty podpiwniczeń domostw naziemnych (Foltyn et al. 2012, 84, ryc. 41). W jednym z tego typu obiektów (ryc. 9a) obok ułamków ceramiki (ryc. 9b-e) natrafiono na żelazny nóż (ryc. 9h) oraz dwa przęśliki (ryc. 9 f, g). Inne mniejszych rozmiarów jamy o zarysach owalnych, prostokątnych i nieregularnych miały funkcję trudną do interpretacji. Ułamki naczyń odkryte na stanowisku należały zwykle do prostych, esowatych garnków o słabo profilowanych krawędziach brzegowych. Naczynia te obtaczano jedynie częściowo, zdobiono zwykle tylko w górnych partiach motywami grzebykowymi, co pozwala wiązać je ze starszymi fazami osadnictwa słowiańskiego na terenie Górnego Śląska (Parczewski 1982, 54–65). Data radiowęglowa uzyskana jednego z obiektów osadowych z Łanów wskazuje jednak na funkcjonowanie osady raczej w okresie plemiennym, w IX-X w. (Foltyn et al. 2012, 83–87).

Axio Observer. Serdecznie dziękuję prof. dr. hab. Marcinowi Adamiakowi z Instytutu Materiałów Inżynierskich i Biomedycznych Politechniki Śląskiej w Gliwicach za okazaną pomoc i wykonanie wymienionych wyżej analiz.

¹² Por. informacja ustna prof. dr. hab. Marcina Adamiaka.

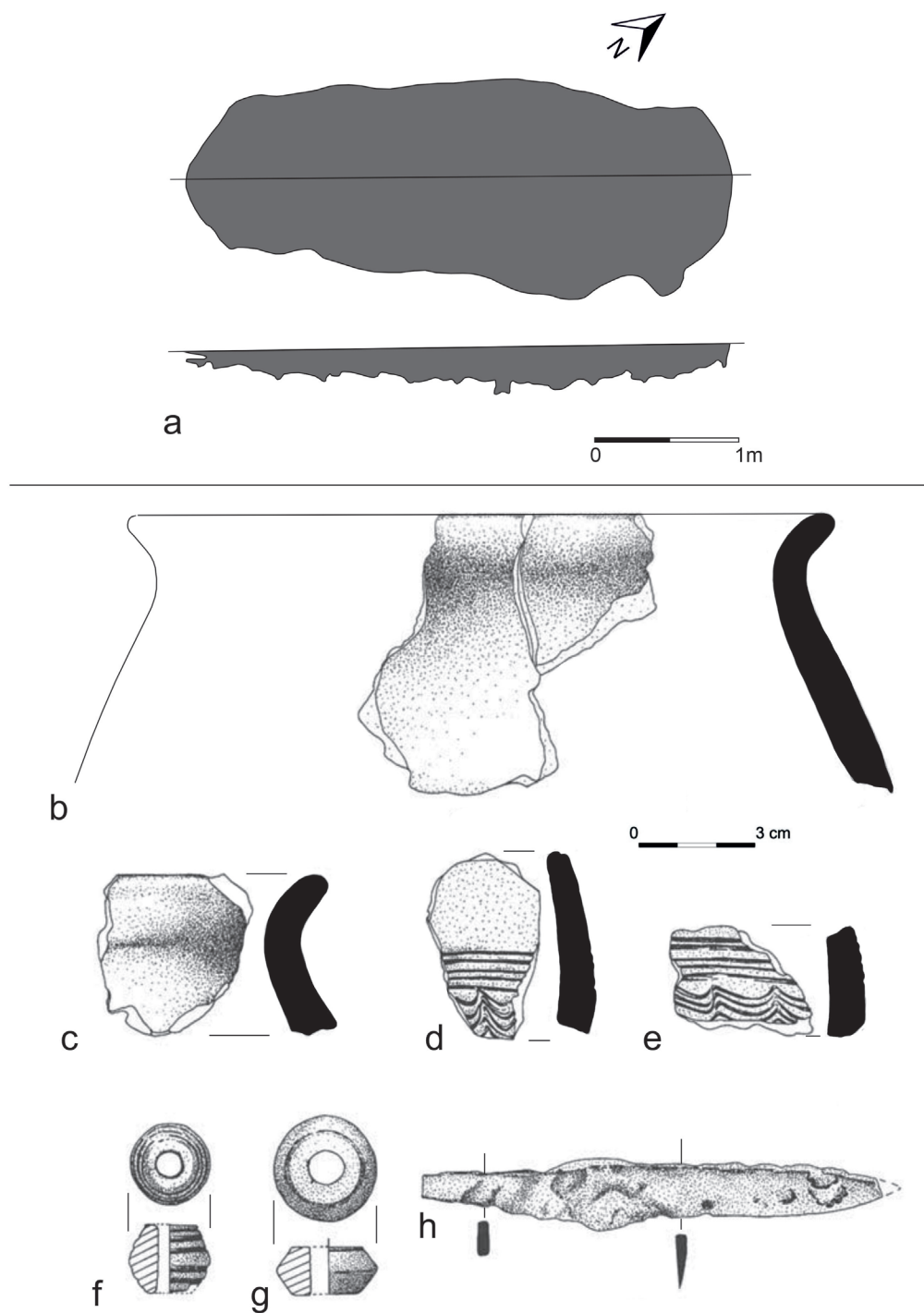
Ryc. 8. Toszek. Paciorek srebrny – analizy chemiczne materiału, fot. i oprac. M. Adamiak

Domniemana osada otwarta, datowana prawdopodobnie na IX-X w., zlokalizowana została również w trakcie badań AZP na terenie obecnej dzielnicy Gliwic – w Czechowicach¹³. Niestety, jej chronologię określono jedynie na podstawie kilkudziesięciu fragmentów ceramiki odkrytych na powierzchni. Nie są to jednak jedyne ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie Czechowic. W 1880 r. odkryto tu naczynie gliniane (ryc. 10a) i dwa przedmioty żelazne: topór (niekiedy opisywany jako czekan typu morawskiego) oraz szablę w typie starowęgierskim (ryc. 10 b, c)¹⁴ (Arndt 1925, 39; Nadolski 1954, 68; Wachowski 1981, 155; 2001, 158; Boroń 2012, 45–46; Grygiel, Stasiak 2022, 830–848), które to zabytki prawdopodobnie pochodziły ze zniszczonego grobu szkieletowego. Cechy formalne obydwu zabytków

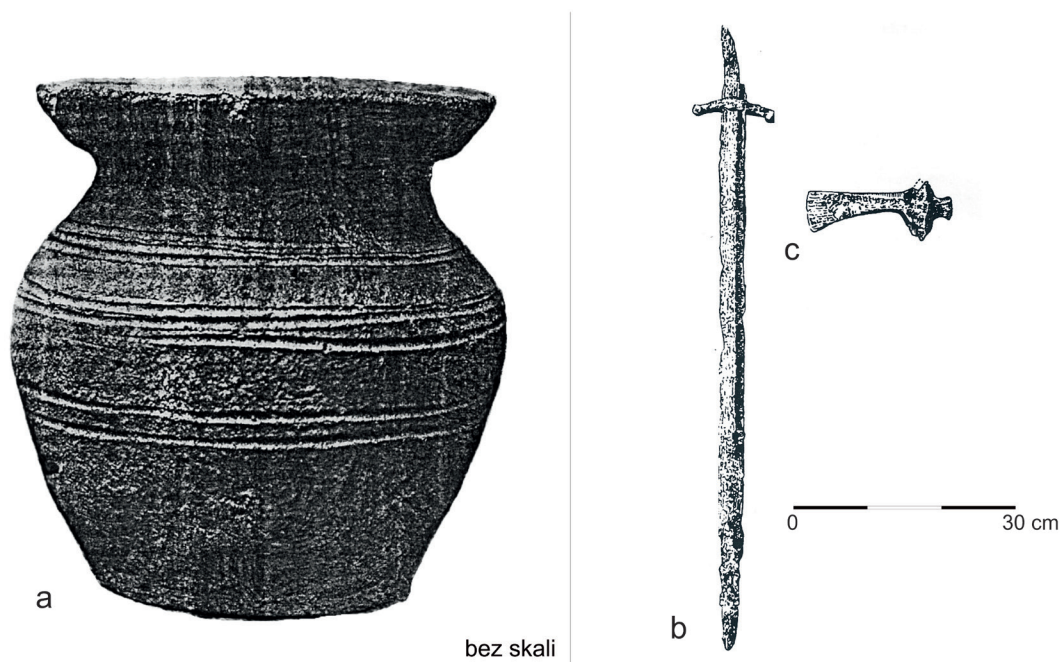
mogą wskazywać zarówno na kontakty miejscowych Słowian z terenami dzisiejszych Czech i Węgier, jak też, równie dobrze, o penetracji tych terenów przez zbrojnych z terenów naddunajskich. Zabytki te datowane są zwykle na 1. połowę X w., a więc okres kiedy Państwo Wielkomorawskie uległo rozbiciu przez plemiona madziarskie, które zajęły Nizinę Panońską (Panic 1955, 144–168; Panic 2000, 52–76; Źaček 2011, 98–99). Wyprawy wojowników madziarskich czy wielkomorawskich na tereny znajdującego się pod wpływami kulturowymi Państwa Wielkomorawskiego Górnego Śląska nie byłyby więc niczym szczególnym. Kwestia przynależności etnicznej osoby pochowanej w omawianym grobie wydaje się być jednak nie do rozstrzygnięcia przy obecnym stanie badań. Odkrycie grobu świadczy jednak być może o istnieniu na terenie Czechowic osady wraz z towarzyszącym cmentarzyskiem. Kwestia ta wymaga przeprowadzenia badań sondażowych na terenie stanowiska.

¹³ Osada lokalizowana jest w zachodniej części wsi. Arkusz AZP 96-44, nr 46 na obszarze, za: Archiwum WUOZ w Katowicach.

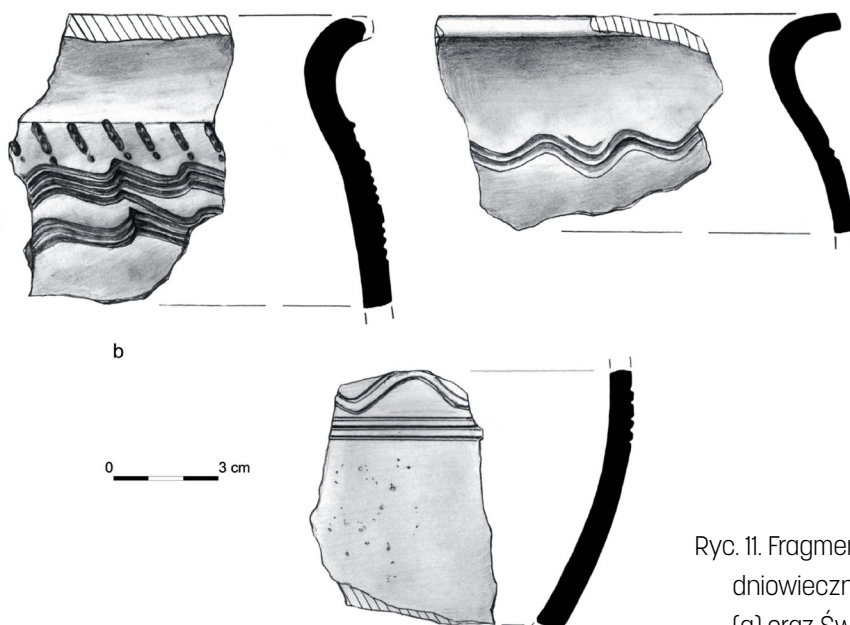
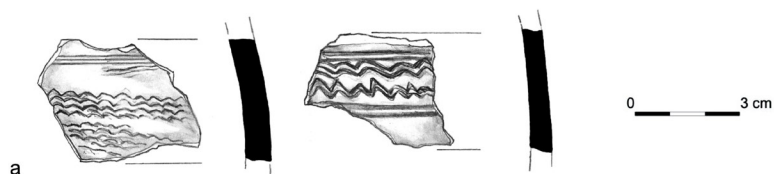
¹⁴ Kwestia proveniencji zabytków szeroko omawiana była dotychczas w literaturze przedmiotu.

Ryc. 9. Łany Małe. Zabytki z wczesnośredniowiecznej osady otwartej: (a) – obiekt nr 238, rzut i profil; (b-h) – zabytki z obiektu nr 238, opr. R. Zdaniewicz, wg Foltyn et al. 2012, ryc. 41, 42

Ryc. 10. Gliwice-Czechowice Zabytka wczesnośredniowieczne z domniemanego grobu z, źródło: Archiwum Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach

Ryc. 11. Fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych odkrytych w Widowie (a) oraz Świbiu (b), rys. R. Polaczkiwicz (zbiory Muzeum w Gliwicach)

Ślady osadnictwa wczesnosłowiańskiego w postaci ułamków naczyń ceramicznych odkryto również na terenie innych miejscowości w dorzeczu Kłodnicy. W okresie przedwojennym na pojedyncze ułamki naczyń natrafiono w Widowie (ryc. 11a) (OiB 1933, 2). Są to ułamki naczyń górą obtaczanych, zdobionych wątkami dookólnych poziomych i falistych i rowków wykonanych grzebykiem (ryc. 11a), które datować należy zapewne na okres przez połowę X w.¹⁵. Podobnie datowane ułamki naczyń znaleziono również w Świńbiu w 1967 r. (ryc. 11b)¹⁶. Podczas budowy zbiornika wodnego w północno-wschodniej części wsi wydobyto pojedyncze fragmenty naczyń, które przekazano do zbiorów Muzeum w Gliwicach. Zabytki te nie posiadały kontekstu archeologicznego. Bliżej nieokreślone materiały, datowane na IX-X w. odkryto również w trakcie badań AZP w okolicach Ujazdu, w dolinie rzeki Kłodnicy¹⁷.

Wnioski

Podsumowując, należy stwierdzić, iż dorzecze Kłodnicy nie obfituje w dużą liczbę stanowisk, które datować można na VIII-X w. W porównaniu do punktów osadniczych odkrytych np. na Płaskowyżu Głubczyckim uznać należy, iż rejon ten nie był szczególnie intensywnie osiedlany w tym czasie (Parczewski 1991, 95). Wpływ na to miały być może raczej słabe gleby, a być może również silne zalesienie. Niewykluczone jednak, że taki obraz osadnictwa tego okresu jest wynikiem stanu badań i słabego rozpoznania archeologicznego, a także wspomnianych we wstępie procesów

urbanizacyjnych w ciągu ostatnich dwóch wieków. Na uwagę zasługuje też fakt, iż wszystkie odkrycia dotyczą prawobrzeżnej części dorzecza Kłodnicy, szczególnie jej środkowego biegu. Szczególnie tereny w okolicach Łanów były atrakcyjne pod względem możliwości adaptacyjnych środowiska do potrzeb gospodarki uprawowej (Abłamowicz, Śnieszko 2001, 53–60).

Z punktu widzenia wartości poznawczej źródeł oraz badań nad kształtem i wpływami we wczesnosłowiańskiej kulturze materialnej tego rejonu najwartościowsze jest niewątpliwie grodzisko w Kamieńcu. Przeprowadzone w 2015 roku rozpoznanie geofizyczne uwidoczniało kilkadziesiąt nowych, nierozpoznanych podczas starszych badań domniemanych obiektów archeologicznych związanych z użytkowaniem tego stanowiska. Ze względu na niszczenie tego terenu przez głęboką orkę, a także naturalne procesy erozyjne, wskazane byłoby przeprowadzenie tutaj kolejnych badań archeologicznych. Przyczyniłyby się one z pewnością do zwiększenia wiedzy na temat procesów osadniczych i historycznych zachodzących w podgłiwickiej części Górnego Śląska sprzed ponad tysiącem lat. Niemniej interesujące w tym kontekście wydaje się przeprowadzenie badań na terenie Gliwic-Czechowic. Osada i cmentarzysko, których istnienie wydaje się być niepodważalne, w dalszym ciągu są bardzo słabo rozpoznane.

Na koniec warto jeszcze zwrócić uwagę na srebrny paciorek odkryty na wzgórzu zamkowym w Toszku. Jest on być może świadectwem tego, że dorzecze Kłodnicy w starszych fazach wczesnego średniowiecza nie pozostawało na pełnym ubożeniu osadnictwa słowiańskiego, a niewielka liczba tego typu znalezisk jest jedynie wynikiem wspomnianego stanu badań.

¹⁵ Księga inwentarzowa Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach, nr inw. MGI/A/1065.

¹⁶ Księga inwentarzowa Działu Archeologii Muzeum w Gliwicach, nr inw. MGI/A/349-1967/591.

¹⁷ Należy zaznaczyć, że w obrębie arkusza AZP 95-41 zlokalizowanych zostało wiele stanowisk datowanych na wczesne średniowiecze lub średniowiecze. Bardziej sprecyzowaną chronologię posiadają jedynie punkty osadnicze: AZP 95-41, nr 48 i 49, por. Archiwum WUOZ w Opolu. Ich chronologię ustalił K. Bykowski.

Literatura

- Ablamowicz D. 1990. Kamieniec, woj. Katowice, Silesia Antiqua, 32, 234–240.
- Ablamowicz D. 1991. Chronologia grodziska w Kamieńcu, gm. Zbrosławice, woj. Katowice, Śląskie Prace Prahistoryczne 2, 207–218.
- Ablamowicz D. 1997. Trzecia popielnica kultury praskiej z Siemoni-Pomłynia, gm.
- Bobrowniki, woj. Katowice, Archaeoslavica 1, 105–113.
- Ablamowicz D., Pawliński M., Podyma D., Wójcik I. 1999, Wyniki badań archeologicznych w Łanach Małych, st. 16 – cz. NE od szosy, gm, Rudziniec, woj. katowickie (śląskie) Katowice: Archiwum WUOZ w Katowicach (maszynopis).
- Ablamowicz D., Śnieszko Z. 2001. Osadnictwo kultur rolniczych w dorzeczu środkowej Kłodnicy a atrakcyjność krajobrazu, Sprawozdania Archeologiczne 53 35–83.
- Arndt A. 1925. Oberschlesische Vor- und Frühgeschichte in volkstümlicher Darstellung. . Dortmund: Crüwell.
- Boroń P. 2012. Na przedpolu Bramy Morawskiej – obecność wpływów południowych na Górnym Śląsku i zachodnich krańcach Małopolski we wczesnym średniowieczu, Historia Slavorum Occidentis 2, 36–66.
- Butent-Stefaniak B. 2014. Skarby wczesnośredniowiecznego Śląska w kontekście znalezisk wielkopolskich, Studia Lednickie 13, 39–48.
- Dubiel L. 1961. Muzeum w Gliwicach 1905-1960, (w:) 15-lecie Działalności Muzeum Gliwickiego (1945-1960). Gliwice: Muzeum w Gliwicach, 7–9.
- Dulias R. 2018. Geografia fizyczna Wyżyny Śląskiej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Foltyn E. 1998. Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności plemiennej na Górnym Śląsku. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Foltyn E.M., Sady A., Foltyn E., Joachemczyk L. 2012. Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku archeologicznym nr 16 w Łanach, pow. Gliwicki (sektor południowy), Śląskie Prace Prahistoryczne 7, 15–168.
- Galasińska-Hrebenda A. 1965. Sprawozdanie z badań na Zamku w Toszku pow. Gliwice, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 57, wolumin bez nr. stron.
- Galasińska-Hrebenda A. 1966, Stan badań archeologicznych nad pradziejami Toszka, Zeszyty Gliwickie 4, 12–15.
- Gliński W. 1999. Wczesnośredniowieczne zausznice z czterema paciorkami z Wiślicy, stan. Regia, Sprawozdania Archeologiczne 51, 211–233.
- Godłowski K. 1977. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 4, 7–237.
- Godłowski K. 2000. W sprawie znaczenia ceramiki dla badań nad pierwotnymi siedzibami Słowian, (w:) M. Parczewski (red.), Pierwotne siedziby Słowian. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego, 96–106.
- Grygiel M., Stasiak W. 2022. Early medieval materials from Czechowice (Gliwice) (PL) in the collection of the Museum für Vor- und Frühgeschichte (Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz), (w:) M. Grygiel, P. Obst (red.), Walking Among Ancient Trees. Studies in Honour of Ryszard Grygiel and Peter Bogucki on the 45th Anniversary of Their Research Collaboration Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 829–848.
- Hilczerońska Z. 1963. Z badań nad genezą ceramiki wczesnośredniowiecznej, Archeologia Polski 8, 318–331.
- Jaworski K. 2013. Wczesne średniowiecze, (w:) E. Tomczak (red.), Archeologia. Górny Śląsk. Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, 165–192.
- Każmierczyk J. 1959. Sprawozdanie z badań na Zamku w Toszku pow. Gliwice, Archeologia Śląska 2, 215–229.

- Kóčka-Krenz H. 1997. Bizuteria średniowieczna na ziemiach polskich jako wyznacznik chronologiczny, *Archeologia Historica Polona* 6, 69–75.
- Kóčka-Krenz H. 2014. Wczesnośredniowieczna biżuteria zachodniosłowiańska, *Studia Lednickie* 13, 27–38.
- Mazurek K. 2015. Data sources on landscape structure in a highly industrialized area, *Environmental & Socio-economic Studies* 3, 11–19.
- Michnik M., Zdaniewicz R. 2014. *Przeszłość powiatu gliwickiego. Vademecum archeologiczne*. Gliwice: Muzeum w Gliwicach.
- Nadolski A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X-XII w.* Łódź: Ossolineum (*Acta Archeologica Universitatis Lodzensis* 3).
- OiB 1933. Gefäßscherben und Armbrustbolzenspitze von Wydow, Kreis Gleiwitz, Oberschlesien im Bild 7, 2–3.
- Panic I. 1995. Początki Węgier. Polityczne aspekty formowania się państwa i społeczeństwa węgierskiego w końcu IX i w pierwszej połowie X wieku. Cieszyn: Polskie Towarzystwo Historyczne.
- Panic I. 2000. *Ostatnie lata Wielkich Moraw*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pankiewicz A. 2015. Ceramika naczyniowa z wykopu III F na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, (w:) A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego*. Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego (*In Pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne* 1), 187–219.
- Parczewski M. 1982. Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne* 31).
- Parczewski M. 1988. Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Wrocław: Ossolineum.
- Parczewski M. 1991. Początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Górnym Śląsku, *Śląskie Prace Prahistoryczne* 2, 91–96.
- Przybyła M. 2015. *Sprawozdanie z badań magnetycznych prowadzonych na stanowisku nr 2 w Kamieńcu, gm. Zbrosławice*. Katowice: Archiwum WUOZ (maszynopis).
- Rzeźnik P. 1995. Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (*Prace Komisji Archeologicznej* 14).
- Skalnik A. 1929. *Kulturelle Entwicklung des Kreises Tost-Gleiwitz von der Urzeit an*. Gliwice: Dział Archeologii Muzeum w Gliwicach (maszynopis).
- Stankiewicz-Węgrzykowska A. 1964. *Sprawozdanie z badań na Zamku w Toszku pow. Gliwice*, *Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego* 46, wolumin bez nr. stron.
- Szydłowski J. 1964. *Badania wykopaliskowe w Kamieńcu, pow. Gliwice*, *Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego* 57, 50–55.
- Szydłowski J. 1970. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Lubonii, pow. Wodzisław Śląski, po trzech sezonach badawczych (1966–1968), *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 36–51.
- Szydłowski J. 1974. *Sprawozdanie z badań na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Lubonii, pow. Wodzisław Śląski w latach 1969–1970*, *Sprawozdania Archeologiczne* 26, 205–222.
- Śląski J., Tabaczyński S. 1959. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Wielkopolski. Materiały*. Wrocław: Ossolineum.
- Tomczak E. 2013. *Zarys archeologii do 1944 r.*, (w:) E. Tomczak (red.), *Archeologia. Górny Śląsk*. Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, 243–300.
- Wachowski K. 1981. *Ziemie polskie a Wielkiej Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, *Przegląd Archeologiczny* 29, 151–197.
- Wachowski K. 2001. *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, *Acta Universitatis Lodzensis Folia Archeologia* 23, 153–176.
- Zdaniewicz R. 2011. Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa z badań zamku w Toszku, *Rocznik Muzeum w Gliwicach* 23, 569–580.

Zoll-Adamikowa H. 1999. Analiza typologiczno-chronologiczna ozdób metalowych, (w:) H. Zoll-Adamikowa, M. Dekówna, E.M. Nosek (red.), *The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckorońska. (Upper Vistula River)*. Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, 96–130.

Žaček R., Górny Śląsk u progu historii, (w:) J. Bahlcke, D. Gwarecki, R. Kaczmarek (red.), *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Gliwice: Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, 97–116.